

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092
טלפון נייד: 052/8344992, gideonbe@012.net.il

בס"ד, טבת תשס"ו, ינואר 2006

**פורום שמירת זיכרון השואה
והמאבק באנטישמיות**

גיליון מספר 3

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

עשרה בטבת – יום הקדיש הכללי

"למען ידעו דור אחרון, בנים יולדו,
יקומו ויספרו לבניהם"
[תהילים עח, ו]

**"זכרו שניכם את אשר עשה לנו עמלק. זכרו הכול.
אל תשכחו עד סוף ימיכם והעבירו הלאה כשוואה
קדושה לדורות הבאים שהגרמנים
הרגו, טבחו ורצחו אותנו"
(מתוך צוואתו של אלחנן אלקס, מנהיג היודנראט בגטו קובנה)**

פתח דבר

לחברי פורום שמירת זיכרון השואה והמאבק באנטישמיות, life וארכיב!

הרבנות הראשית לישראל בראשות הרבנים הראשיים הגאון הרב הרצוג זצ"ל והגאון הרב עוזיאל זצ"ל קבעה את צום עשרה בטבת גם ליום הקדיש הכללי, לזכר הנספים בשואה שאין יודעים את יום מותם. בלוח דינים ומנהגים בהוצאת "היכל שלמה" נכתב: "אור לעשירי בטבת מדליקים נר נשמה בכל בית, וכל מי שאין הוריו בחיים יאמר בתפילה קדיש יתום, גם אם אין לו קרובים שנספו בשואה, כי כל בית ישראל צריכים לבכות את השריפה אשר שרף ה'. בתפילת שחרית יאמרו אחרי קריאת התורה את האזכרה שנתחברה לזכר השואה".

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ - חיפה, הציב לעצמו מטרה חשובה: לזכור ולא לשכוח את השואה האיומה, שבה נרצחו 6 מיליון יהודים ומתוכם 1.5 מיליון ילדים וטף,

להעלות על נס את העולם היהודי שנכחד באירופה ולספר על הגבורה והעמידה היהודית בשואה.

גיליונות הפורום מועברים לציבור מגוון: דתיים ושאינם דתיים, לצעירים ולמבוגרים, בני עיר וכפר, חברי קיבוצים ואוכלוסיות נוספות.

בגיליון זה, נביא מדבריו של הרב יהודה עמיטל על מהות הקדיש ומדבריו של אבא קובנר ז"ל, מנהיג פרטיזנים ולוחמים מגטו וילנה, מראשי חבורת "הנקם", שניסתה לנקום בנאצים לאחר מלחמת העולם השנייה, סופר, קצין התרבות של חטיבת "גבעתי" במלחמת הקוממיות, ממייסדי "מורשת", בית עדות על-שם מרדכי אנילביץ' וממקימי בית התפוצות.

ביום הקדיש הכללי, נעסוק גם בהיבטים האמוניים של השואה ונתמקד בעדויות העוסקות בגבורה ועמידה של יהודים בקיום ערכי היהדות בשואה.

שמירת הזיכרון והמשכיות קיומו של העם היהודי טבוע בתוך עמנו. יש בידינו עדויות רבות שהנרצחים ביקשו שיכרו אותם ויאמרו עליהם קדיש – מחד, ושהעם לא יעבור בשתיקה על מעשי הרצח של העם הגרמני – מאידך.

הנה דוגמה אחת לצוואה של יהודי שנרצח בשואה.
נמצא בידינו מכתב אישי ששלח חסיד לרבו.

אריה בן לאה שלח מכתב לרבו הרב ישראל שפירא, האדמו"ר מבלוזוב לפני הירצחו ע"י הגרמנים וכך הוא כותב:

ב"ה 13.1.1943

רבי ישראל שפירא שליט"א, האהוב והיקר!
זה עתה הקיפו הרוצחים את בית החרושת למברשות בו מרוכזים כשמונה מאות יהודים. הרוצחים עומדים לרצוח אותנו, רק שעדיין לא יודעים אם לרוצחנו במקום, או לשלוח אותנו לשריפה (לטרבלינקה, או לבלזיץ).
מבקש אני ממך, רבינו היקר, כשתבוא לארץ ישראל, תקים באיזשהו מקום בארצנו הקדושה אבן מצבה קטנה, עליה תציין את שמי ושם זוגתי, למען לא ישכחו שמותינו, או תכתוב ספר תורה על שמנו. אני שולח לכת"ר 50 דולר עם שליח, ואני ממחר, מפני שהרוצחים מצווים עלינו להתפשט.

אמסור לאבותיך הקדושים פ"ש ממך ואבקש השתדלות בעדך לאריכות ימים ושנים.

עבדו ארי' בן לאה

נ.ב. בני אחותי אצל ואשילבסקי ליד וירצ'יג. אנא, השתדל להוציאם משם ולמסור את הילדים לידיים יהודיות, יהא מי שיהא, ובלבד שיישארו יהודים. אשתי שבע בת חי' נרצחה אתמול. הנ"ל.

(י. אייבשיץ: "בקדושה ובגבורה", עמ' 329)

*****

הניצולים המעטים שהצליחו להישרד מהתופת, עם עלייתם ארצה, הוציאו ספר לזיכרון קהילתם - שאיננה עוד. בדרך כלל הספרים עומדים מבושלים על המדפים בספריות. מעטים מעלעלים בדפיהם. אני ממליץ מאד לעיין בספרי הזיכרון. יש שם חומר רב על קורות השואה.

באחד מספרי הזיכרון, מצאתי שיר המדבר על מחויבותינו לזיכרון הנרצחים, שיר שראוי להביאו בפניכם ביום הקדיש הכללי.

אברהם אקנר: "אנו חבים לכם"

אנו חבים לכם מצבה –
לא משיש ולא מגזית,
לא באותיות זהב חרותה
וגם לא יבער בה לפיד.
לא הובלנו אֶתְכֶם לקבר ישראל
ולא השתטחנו עליו בחודש אלול,
מקום קבורתכם לא נודע –
ייסורינו הם בלי גבול.

את קבורתיכם לא פקדנו,
לא אמרנו קדיש-יתום.
ימי שבעה לא ישבנו –
אי הקבר ואי המקום?
טמנו אתכם בתוך גופינו הפצועים,
עמוק בליבותינו חרוטה הדמות.
צער ויגון מלווים דרכינו,
אבלנו מתמיד – וכל יום התייחדות.
לא הקימונו לכם מצבה,
לא משיש ולא מגזית,
רק מדמעות שקפאו בעינינו
יוקדת בלבנו אש התמיד.

ביום זה נאמר: נצח ישראל לא ישקר.

בברכה נאמנה
דצאון רפאל בן מיכאל
יו"ר הוועד המנהל
המכון ללימודי השואה-חיפה

הרב יהודה עמיטל: יום הקדיש הכללי

הדברים נאמרו בליל עשירי בטבת בישיבת "הר עציון" - מכללת יעקב הרצוג

יום הקדיש הכללי שתיקנו רבותינו שבארץ ישראל בדור האחרון - משמעות כפולה לו, מעבר למשמעותו של יום עשרה בטבת כיום המציין את ראשית החורבן. כשם שלקדיש עצמו, הנאמר על ידינו, יש משמעות כפולה.

מצד אחד - הקדיש נאמר על ידי כל יחיד בקרבנו על קרוביו. מצד שני, כשהרבה יחידים אומרים קדיש והציבור כולו אומר קדיש - מתווספת משמעות נוספת. ככל שנתעמק במשמעות נוספת זו של קדיש הציבור - יתעלה מעלה קדישו של כל יחיד, עד שהקדיש של כל יחיד מקבל עוצמה כזאת ועומק כזה, שלא היו מעולם לקדישים שיאמרו בדורות עברו. הקדיש שהיחיד אומר מתייחס לקדושים שעלו השמימה על קידוש השם, לקרוביו, הוריו, ואחיותיו, רעיו וידידיו, קדושים שעלו לשמים, שנהרגו על קידוש השם, מבלי שנודע יום עלותם השמימה, הן לא יגרע חלקם של נשמות אלה מאותן נשמות של מי שזכו ומתו על מיטתם ויום פטירתם ומקום קבורתם ידוע.

עם מותו של כל יחיד מישראל מתמעט כביכול שמו הגדול של הקדוש ברוך הוא, ואנחנו מוסיפים ואומרים קדיש. זה מה שנוגע לקדישו של יחיד. אך באשר לקדיש של הציבור -

הרי קדיש זה הינו הביטוי הפנימי, האוטנטי ביותר, של כנסת ישראל. הוא מציין את התייחסותה האמונית או הדתית לכל מה שמקופל במילה "שואה", מילה שאיננה אלא קוד לכל מה שהתרחש שם. באשר אין מילה ואין מלים, אין משפט ואין משפטים, אין מאמרים ואין ספרים שיכולים לתאר את שהתרחש שם - אנחנו משתמשים במילת הקוד הזאת: שואה.

באמירת קדיש על ידי הציבור מביעה כנסת ישראל את מה שבליבה כלפי הקדוש ברוך הוא על רקע השואה. התייחסותנו האמונית כלפי השואה נעה סביב שני צירים, אשר לשניהם ביטויים בכתבי הקודש.

הציר האחד, הינו זעקת השאלה התהומית עם זעקת התביעה כלפי מעלה, "אלי אלי למה עזבתני. צדיק אתה ה' כי אריב אליך, אך משפטים אדבר איתך מדוע דרך רשעים צלחה שלו כל בוגדי בגד" כזעקת הנביא ירמיהו, וכפי שהוסיף חבקוק ואמר - "טהור עיניים מראות רע והביט אל עמל לא תוכל למה תביט בוגדים תחריש בבלע רשע צדיק ממנו".

הציר השני - זו כפיפות קומה כלפי שמיא, זו המוצאת את ביטויה בדברי משה רבינו, "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט".

מצד אחד - השאלה הגדולה: למה פניך תסתיר ממנו, למה שכחתני, למה עזבתני? נכון - נסתרים דרכי השם, אבל אתה חונן לאדם דעת, חוננת בנו שכל, תבונה אנושית, ולפי התבונה האנושית אין כל הצדקה לשריפת עשרות אלפי תינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא מעולם. אין חטא - כבד ככל שיהיה - שיכול להצדיק בעיני בשר ודם את שריפתם של עשרות אלפי אמהות כאשר בזרועותיהן יונקי שדיים.

אין בעולם הישג ואין בעולם ברכה שיכולים לשמש פיצוי על שריפת אותם הרבבות שלא טעמו טעם חטא. כל הדברים בהקשר זה על תקומת המדינה בעקבות השואה - הם דברים נכונים. לא מדינת ישראל שבמציאות, זו שמדי פעם מקיזה את דמה על קיומה, אף לא מדינת ישראל האידיאלית, שבחזון איש תחת גפנו ותחת תאנתו, יכולה להצדיק במשהו את מה שעבר על עם ישראל בשנות השואה אין התייחסות דתית-אמונית כנה ללא זעקת התביעה הזאת: "צדיק אתה ה' אך משפטים אדבר אותך".

אך מצד שני, מרכינה כנסת ישראל ראשה כאגמון, ואומרת כלפי מעלה: "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט, צדיק וישר הוא". יש סתירה שלא ניתנת ליישוב בין שתי הגישות הללו. אך זה כוחה של כנסת ישראל שעל אף התמיהות שאין להן כל ישוב, היא מצדיקה על עצמה את הדין. זה הניסיון הגדול של כנסת ישראל, הניסיון האחרון בשלהי הגולה ולפני הגאולה: לא להבין דבר, ואף על פי כן להגיד "הצור תמים פועלו".

זו משמעותו הפנימית של קדיש הציבור, וזה מה שנותן גם את המשמעות לקדיש של כל יחיד. רבותי, קדיש כזה שאנחנו אומרים הערב לא נשמע מעולם בתולדות ישראל בעומק כזה, קדיש שמבטא את האמונה הגדולה הזאת. "הצור תמים פעלו", יחד עם "טהור עיניים מראות רע". זה מה שנותן את הכוח, את העוצמה, את העומק לקדיש של כל יחיד. מי שהיה שם, בגיא ההריגה, לא יכול היה שלא לראות את יד השם, הדברים היו כל כך בלתי טבעיים, כל כך בלתי מובנים, כל כך בלתי הגיוניים, אני ראיתי אלפי חיילים רשעים של הנאצים עומדים, ומחכים, יושבים ובטלים, מאין יכולת להגיע לחזית הרוסית בשל המסילות שהיו עמוסות יהודים. איך אפשר להבין, שבתום המלחמה הגדולה הזאת, עם נפילתו של הצורר הגדול יימח שמו, היו המלים האחרונות שבפיו: "היהודים ניצחו"!

אין מקום להיכנס לפרטים, אבל כל מי שהיה שם ראה: זה לא טבעי, את יד השם ראיתי, אבל לא את הפשר, את המשמעות, הוא דיבר אלי - אבל לא הבנתי מילה. ראו את יד השם, ראו את דבר השם, אבל - מה הוא אומר?

אם הייתה נקודת אור היסטורית אחת בשואה, הייתה זאת: היו שם שני מחנות, מצד אחד מחנה הרוצחים ומצד אחד מחנה הנרצחים, ואשרינו שאנחנו השתייכנו למחנה הנרצחים. יעידו עלינו שמים וארץ: אילו ניתנה הברירה לכנסת ישראל להתחלף בתפקיד, הייתה כנסת ישראל אומרת עדיף להיות בין הנרצחים מאשר בין הרוצחים. זאת נקודת אור היסטורית ששום דבר לא יכול להאפיל עליה.

מול עולם רוצחים ומרצחים, עולם עומד על דמם של ילדים, של מיליוני נפשות - עמדנו אנחנו בצד השני; כל העולם כולו מעבר אחד ואנחנו מעבר שני.

אנחנו יודעים, כפי שאומר הרמב"ם באיגרת תימן, שכל השנאה שאומות העולם שונאות אותנו - היא בגלל תורתנו, בגלל קרבנתו לקדוש ברוך הוא, ולכן אנחנו אומרים "עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה". אבל יחד עם זה אומרים אנו לקדוש ברוך הוא: "אם שכחנו שם אלוהינו ונפרוש כפינו לאל זר הלא אלוהים יחקור זאת כי הוא יודע תעלומות לב" (תהלים מ"ד).

זה ניסיון לא קל - אחרי כל זה להאמין ולאמור "יתגדל ויתקדש שמיא רבא", אבל, ליבי ליבי על אותם יהודים שאין להם אמונה, שחייבים להמשיך להתקיים בעולם, והם אומרים: "אני מאמין באדם", וזה מה שנותן להם את הכוח. הן ראינו לאן אדם מסוגל להתדרדר; אשרינו, מה טוב חלקינו, שאנחנו מאמינים בקדוש ברוך הוא, אשר "לא מחשבותיי מחשבותיכם", על כל התמיהות שיש לנו. אבל לאמור "אני מאמין באדם" וכך להתקיים? - ליבי ליבי עליהם.

"נחמו נחמו עמי יאמר אלוהיכם, דברו על לב ירושלים וקראו אליה, כי מלאה צבאה כי נרצה עוונה כי לקחה מיד ה' כפליים בכל חטאותיה" - זה מה שעלינו לאמור. נרצה עוונה, לקחה כפליים בכל חטאותיה שעשתה לפני כן, ושעשתה גם אחר כך. אין לנו עדיין פסיכולוגים בעומק כזה, בעוצמה כזאת שיוכלו לבדוק מה קורה לאנשים כיום אחרי השואה. עם ישראל מנסה להדחיק את השואה, מדחיקים בכל דרך אפשרית, אבל מי יודע, אם אין ההרס הרוחני הפוקד אותנו נובע מאותם מאורעות שהעם מדחיק בליבו. כפי שהוזכר כאן כבר, "צרור המור דודי לי", אף על פי שמיצר ומימר לי, "בין שדי ילין". בערב זה מבטאים אנו את כל מה שבליבה של כנסת ישראל, כל מה שיש לה לאמור כלפי הקדוש ברוך הוא. אם מתכנסים כאן מאות ואולי אלף יהודים - הרי יש בכך משום לימוד זכות גדולה על עם ישראל. עם כל הקושיות שיש לנו, עם כל התמיהות, אנחנו מכריזים ואומרים: יתגדל ויתקדש שמיא רבא.

*****

רצח יהודים על ידי יחידות האיינזצגרופן: יהודים חופרים בורות.
פולין, נובמבר 1941 [ארכיון יד ושם]

אבא קובנר: מדור לדור

כל עוד לא מאוחר, עלינו להגיע להכרה שהשואה איננה האובססיה של שארית הפליטה וההתייחדות עם ששת מיליוני הקורבנות ורקח התקופה הם לא עניינם של אלה בלבד שחזו את הנוראות מבשרם, אלא חלק מהזיכרון הקיבוצי של עם ישראל, ומקומה של השואה הוא בתודעה ההיסטורית של כל דור יהודי באשר הוא.

הכרה זו היא מן העיקרים של הזהות היהודית בתקופתנו, שכן בלעדיה ספק אפשר להגיע להזדהות אמיתית עם יהדות פוזיטיבית, חיה ויוצרת. יותר מתמיד תלוי עתידו של העם היהודי בהתייחסותם של היהודים אל עצמם ואל עברם, עם מורשתם המפוארת ועם הטרגדיה הנוראה, ובחשבון הנפש המתחייב מתודעה היסטורית זו.

אבל כיצד מטפחים מודעות כזו ואיך מעוררים חשבון נפש אישי ולאומי? אצל הסופר שמואל יוסף עגנון מצאנו רשום בפנקסו סיפור חסידי ישן: כשהרגיש הבעל שם טוב שצרה גדולה עומדת להתרגש על עם ישראל והגיעה השעה לחשבון נפש היה נוטל את מקלו, לובש את פרוות הכבשים הגסה שלו והולך ליער. שם, במקום סודי, הדליק מדורה לרגלי עץ אלון עתיק ועמד שעה ארוכה בדממת היער בעצימת עיניים, מכונן את ליבו בתפילה מיוחדת ובקשתו של הבעל שם טוב פתחה שערי השמים והרחמים.

דור אחד אחרי הבעל שם טוב נתבקש צדיק אחר לפעול בעניין של פיקוח נפש גדול. היה זה בימיו של המגיד ממז'ריץ. הוא לבש את הגלימה השחורה שלו ופנה לאותו יער, גם מצא את האלון העתיק ושם עמד ואמר: "אין אנו מסוגלים עוד להדליק את מדורתנו של הבעל שם טוב, אבל יש בכוחנו לומר אותה תפילה". עמד ואמר את התפילה וגם בקשתו נתקבלה.

ושוב עבר דור אחד והפעם נתבקש הרבי מסאסוב לפעול למען פיקוח נפש גדול. קם משה לייב מסאסוב ולבש את חלוק המשי החגיגי שלו, פנה ליער ובעומדו שם אמר: "אין בידינו להדליק את המדורה ההיא וכבר שכחנו את הכוונות המיוחדות של התפילה הקדושה, אבל עדיין אנו זוכרים את המקום שם אירע הדבר – ואולי זה יספיק". ואכן גם זה הספיק והגזירה נתבטלה.

אבל הנה חלף עוד דור ורבי ישראל מרוז'ין נתבקש לפעול כדי למנוע צרה גדולה. הרבי מרוז'ין היה, כידוע, מנהיג מורם מעם והיה יודע ערכו ונוהג בחצרו מעשה מלך. שמע הרבי את הבקשה והבין שהגיעה שעה של חשבון נפש, התיישב בכיסא המצופה זהב שבאמצע ארמונו המפואר, עצם את עיניו וכה אמר: "בעוונותינו הרבים אין עוד בכוחנו ללכת לאותו יער ולהדליק את המדורה, גם את התפילה הישנה שכחנו כבר ואפילו אין אנו יודעים היכן הוא המקום ששם אירעו הדברים. אבל את מה שאירע יודעים אנו עדיין לספר!".

והסופר ש"י עגנון מוסיף: והסיפור שסיפר דור אחרון פעל את פעולתו לא פחות ממעשי הצדיקים בדורות הקודמים.

בסיפור זה מרומזות כל כוונותי בהרצאת הדברים. אלא שאין אני יכול לצאת ידי חובתי ברמזים בלבד, אאריך איפוא קצת ואפרש את הדברים.

בכינוס של ניצולי השואה ובניהם, שנתקיים לא מכבר בירושלים, נפגשו אנשים שלא ראו זה את זה עשרות שנים. צופי הטלוויזיה בישראל, ביניהם צעירים שבעת משפטו של אדולף אייכמן היו עוד תינוקות, או לא נולדו עדיין, יכלו לראות פעם ראשונה מחזות של מפגשים אנושיים מן הסוג שלא ידעו בחייהם, בין אנשים שלא ידעו מי מהם נותר בשעתו בחיים ומי נהרג. מחזה אחד היה מרגש במיוחד וריגש לא רק את הצעירים הישראלים: היה זה בעת ביקורו של אחד הניצולים האורחים ב"יד ושם", כשהוא מגלה באחד המוצגים התלויים על הקיר את בגד האסירים של חברו המת. ברקע ראו צילום ענק של הביתן באושוויץ ודמויות מעוונות מציצות מעל גבי הדרגשים בשלוש קומות. רגע אחד ניצב האורח דומם ליד המוצג, נועץ את מבטו במספר המוצמד אל החלוק התלוי ודיאלוג אילם התנהל בין הניצול והבגד הריק. פתאום הפשיל האיש את שרוולו ויכולנו לראות על

מרקע הטלוויזיה את שני המספרים, זה שעל הבגד הריק וזה שעל זרוע האיש החי, והנה הם כמעט שווים וסידוריים זה אחרי זה ! כתב הטלוויזיה שהנציח את המפגש הזה לא התאפק ושאל :

"הכרת אותו אדוני?"

"כן. שכבנו על דרגש אחד."

"ומה קרה לחברך שנשא את המספר הזה?"

"נשלח לתא הגזים. המספר שלו מילא את המכסה לאותו יום. וזה היה היום האחרון שעבד הקרמטוריום. המספר שלי גדול באחד, וכך ניצלתי."

"ומה אתה מרגיש כשאתה עומד עכשיו ליד תמונה זאת?"

האיש מנסה להשיב אך רק שפתיו נעות. שומעים גמגום ארוך ונחנק והשידור נפסק.

השידור בטלוויזיה נפסק, אך לא רישומו בלב הצופים שהיו עדים למפגש. כל אחד הרגיש, שברגע זה אירעה איזו תמסורת שאולי אינה עוברת בשום דרך קוגניטיבית ופדגוגית אחרת.

אותר רגע של מיפגש החי עם הבגד הריק של חברו ; וסיפורו הפשוט עד אימה, הוא מסוג הדברים שאינם משתכחים.

אבל אלה שיכולים לבוא למפגש כזה ולהפשיל את שרוולם ולגעת מיספר במיספר – אלה פוחתים והולכים. והנותרים זיכרונם כבר מיטשטש. עוד דור ולא יהיו בינינו האנשים שיודעים את הדרך ליער, שזוכרים את המקום שבו אירעו הדברים וספק אם יהיה מי שיעיד על הכוונות האמיתיות של תפילותיהם.

אך אפילו לניצולים, החיים עמנו, יש להם בעיה בשיתוף ילדיהם עם מה שעבר עליהם בשואה, גם אם ילדיהם מגלים רצון לדעת. הנה אמר לי יום אחד בני, שנולד בימי תקומת המדינה : "אבא, הייתי רוצה לנסוע איתך פעם לווילנה עירך ואתה תראה לי את המקום ששם אירעו הדברים".

בני היה מופתע כלשהו כשאמרתי לו : אין מקום כזה עוד ! בביתי שם יושבים עכשיו זרים ואין להכירו. בית הספר שבו למדתי עברית הוא מחסן לעצים. הגטו נחרש. אין זכר לבית מדרשו של הגאון. רחובות היהודים הפכו למגרשי משחק ולגנים ציבוריים. בשוק הישן לא תשמע תגרנית אומרת לגברת כילאית, שהפכה את הדג ולא קנתה : "גברת, הלוואי ותתמוטט הכנסייה הזאת שעל הגבעה ושאת תשבי שם על חוד כיפתה!"

וקללה זאת נאמרה ביידיש, כמובן ; ובאותה שעה הייתה ידה הפנויה של האישה מלטפת את ראשו המתולתל של נכדה הפעוט ואומרת לו בקול אחר : "מותק שלי ! יש לך עיניים חכמות כמו לרבי עקיבא !" ואתה היית משוכנע כמעט שאישה זו ראתה את רבי עקיבא מהמשנה תמול שלשום בשוק הישן, פנים אל פנים. אך היא איננה שם ולא קוניה.

ובספריית סטראשון לא דולקות עוד המנורות. לאורן, על ספסלי עץ ממורקים מרוב שחיקה, היו ישובים צפופים ומרוכזים בני טובים ובני עניים, צעירים וקשישים, בצוותא, והוגים בספר. שם למדנו את התורות האסורות עלינו בבית ספר תקני, מאוצרות ספרים שנגלו לנו כמקור מים חיים של בינה ותרבות, שהשכיחו מעינינו את טלפיה של תרבות הרוע, שכבר ארבה בשער. וכיוון שכל אלה אינם, אין משמעות עוד למקום ההוא. כי במקום שזכר המתים וזהותם נמחו בסיד כבוי הוא לא המקום שאני ואתה יכולים לחזור אליו.

אכן, היה לי שם גם יער ושביל פרטי בו. בשולי הביצה הגדולה ביער הפארטיזאנים ידעתי עץ עתיק שבצלו נהגתי לשבת לעתים, קיץ וחורף. אליו הייתי בא בהסתר לשבת שעה קלה בבדידות, מופרש ממחנה הלוחמים, עוצם עיניים ואומר בלבי תפילה חרישית.

אינני מסוגל עוד לבוא בשביל ההוא אל גזעו של העץ העתיק, גם אינני זוכר את הכוונה הכמוסה של תפילותיי בחורף 1943. אילו זכרתי, חוששני שלא היה לי היום האומץ להעלות אותן על דל שפתי! כי גם תפילותינו המקוריות מתפרשות לנו בפירוש אחר בעקבות הזמן!

והרי שוב אין אנו מסוגלים להדליק את המדורות שהדלקנו שם, ולא לעמוד במקום הייחודי ההוא. ועד שמיטשטשות מזיכרוננו כליל תפילותינו העתיקות, הבה נספר לבנינו את המעשה כמות שהוא. כי אותו יודעים בני דורי לספר! וסיפור זה, להבדיל מן המחקר היסטורי, אינו חייב להשיב על השאלות הנוקבות: איך קרה הדבר וכיצד יכול היה לקרות, בלב אירופה, במרכז התרבות המערבית, בצהרי המאה העשרים? הסיפור הזה לא צריך לחפש מה להדגיש וכיצד לשפוט! לא לפסוק בעניין האשמה הכוללת ולא לחרוץ בסוגיה, שאין נוקבת ממנה בדורנו: הנושא האדם – כל אדם – באחריות על מעשיו?

לפני שנדרשים אנו לאספקטים ההיסטוריים, הפילוסופיים או התיאולוגיים ומסיקים מסקנות פשטניות, מכלילות ומעוותות, ומשתמשים במושגים מעולם הגטו וההשמדה לארגומנטאציות אקטואליות למיניהן בפוליטיקה, כלכלה ורטוריקה, מן הראוי הוא לא לשכוח ולא להשכיח את המעשה – את הסיפור, המאפשר לדור אחר להציץ בעד אשנב אל "הפלנטה האחרת", שלא הייתה אלא כוכב הלכת שלנו!

וכיוון שלא הייתי מסוגל להביא את בני פיזית אל המקום ההוא פתחתי לו אשנב אל מקום שהיה, פינה אחת ויחידה, והרי היא לפניכם: דירה ריקה. גרם מדרגות עץ. חלונות פרוצים. בסמוך לתנור מאריחי חרסינה ניכר עדיין הפתח החשאי שהוביל למסתור שבין שני קירות. יהודי הגטו השכילו לימים לחפור להם "מלינות" במרתפים ובמקומות סתר מתחת לאדמה, אך בימים הראשונים, במבוכתם כי רבה, סברו האנשים כי ניתן למצוא מקלט במחבוא מאולתר – עד יעבור זעם.

באותו יום 20 בספטמבר של שנת 1941 בעלות השחר, או מה שאמור היה להיות שחר בשמי הגטו, הקיצו דיירי הבית לקול צווחותיהם של הגרמנים. פקודותיהם שציוו על כולם להתייצב ברחוב נשמעו קרבות ובאות. בזריזות לא תיאמן, אך כבר מורגלת אצל גדולים כקטנים, הספיקו האנשים להסתתר בקיטון קטן מאחורי פתח מוסווה ועצרו נשימתם. הם היו 17 גברים ונשים ושלושה ילדים, לרבות תינוקת כבת חודשיים. צר ומחניק היה בקיטון, אך איש לא התלונן ולא הוציא הגה בהתקרב צעד של אנשי הגסטאפו. עוד הם שומעים מבעד למחיצות את הפקודות החוזרות ונשנות של הגרמנים שמתרים ביהודים, כי כל מי שיימצא מסתתר – יירה, פצחה פתאום התינוקת בבכי. האם חלצה לה שד ונענעה אותה בחיקה.

אך זו מיאנה משום מה להירגע וקול יפחותיה הרעיד את החלל ומרט את עצבי האנשים. "ש ש ש ש ש!" ליחשה לה האם והאחרים החרו אחריה ושרקו כנחשים מוכי אש. "עשי משהו!" סינן מישהו מבין שיניו, "אחרת כולנו אבודים!"

מבטי האנשים נתמקדו בפני האם הלבנות, אך היא רק הידקה חזק יותר את ילדתה אל חזה, ספק מחניקה ספק מגוננת עליה, ואיש מהחבורה לא קם ולא זע, במדרגות נשמעו צעדי החיילים ומקרוב נתפצחה יריית רובה.

האב שישב מכורבל ומרוחק כלשהו מאשתו זינק מרצו ובידו כרית. דומה שכבר הניף את הכרית וגהר על פני התינוקת כדי לחנוק אותה – כשלפתע קרס האיש תחתיו, מאבד את הכרתו. באותו רגע קמה על רגליה אישה לבנת שיער ודחפה בכל כוחה את הפתח שהסווה על הכניסה למחבוא ופרצה החוצה. היא הספיקה להסוות אחריה את הפתח כשאנשי הגסטאפו הגיחו אל הדירה. האישה הרימה קולה בצחוק היסטרי שנתחלף

ביללה. החיילים ראו לפנייהם אישה מטורפת עושה העוויות ובמעט רתיעה תפסו אותה בשערותיה.

היא קראה להם: "אדונים, מדוע איחרתם לבוא. אני מחכה לכם! מהרו וקחו אותי לאן שלקחתם את ילדי ונכדי וכל משפחתי. מהרו! מהרו! היודעים אתם מי ייתן את הדין על מה שאתם עושים?!"

אנשי הגסטאפו פרצו בצחוק וגררו אותה למטה. כשעזבו הרוצחים את המקום ונעלמו גם מהחצר הגיחו האנשים מהמחבוא ודומה היה להם שצחוקה הנורא המתחזה של הסבתא עודנו מרטט בחלל.

"מאמע, מאמע!", התייפח הבן האב וכיסה בכפותיו על עיניו. האחרים עמדו עוד רגע ארוך צפופים ומחרישים וכל אחד חש כמו מיכות אש בבשרו.

הנקל להתנער ממיכוות אש זו ולחזור בפשטות אל שיגרת היומיום כי "צוינו להמשיך ולחיות"? הנקל הוא אחרי זה לדבר במילים גבוהות על קידוש החיים, כדבר מובן מאליו?

ולי נדמה, כי כל מי שהציץ מאחורי הקיר הזה ושמע את הקולות מן ה"מלינה" היא ירגיש כמוני – כי במקום זה עומדות רגלינו בגבול שבין חיוב החיים וקללתם!

ואולי זהו הצו הפדגוגי של שארית הדור שלאחר אושוויץ לנסות ולחרות על לוח הזיכרון של הדורות הבאים את המסר, הקשה אבל הכן והאמיתי, של דורנו, לאמור: יהודי שידע את השואה – חיוו הם מתח מתמיד בין ברוך וארור, בין קידוש החיים וקללתם. ידיעת התהום שעל פיה עמדנו אי בזה היא מעתה חלק בלתי נפרד מתודעתנו ההיסטורית ומזהותנו היהודית. [המקור: מאגר תעודות מתקופת השואה, מכללת סמינר הקיבוצים]

ילדי גטו לודג' מועברים לקראת העברתם למחנה ההשמדה חלמנו

לימוד משניות ממסכת תענית - לעילוי נשמות הנרצחים

לחברי הפורום הדתיים, אני מציע ללמוד משניות ממסכת תענית. מדוע אני מציע ללמוד משניות ממסכת תענית לעילוי נשמת נרצחי השואה? - מכיוון שבתפילת שמונה עשרה, כאשר מזכירים את גבורותיו של הקב"ה, מסמיכים "משיב הרוח ומוריד הגשם/ מוריד טל" לתחיית המתים. כך אנו מתפללים: "אתה גיבור לעולם ה', מחיה מתים אתה, רב להושיע משיב הרוח ומוריד הגשם/מוריד הטל, מכלכל חיים בחסד, מחיה מתים ברחמים רבים...ומקיים אמונתו לישי עפר, מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך, מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה: ונאמן אתה להחיות מתים: ברוך אתה ה' מחיה המתים".

ביום הקדיש הכללי כאשר אנו מעלים את זכרם של נרצחי השואה, אנו מצפים ומתפללים לתחיית המתים.

מסכת תענית עוסקת בתעניות יחידים ושל הציבור ובתכני הבקשות והסליחות להעברת רוע הגזירה של עצירת גשמים. יום הקדיש הכללי מתקיים ביום צום ותענית וזה נותן לנו חיזוק נוסף, מדוע אנו לומדים משניות ממסכת זו.

הורדת הגשמים בחורף, הטל בקיץ ותחיית המתים הם מגבורותיו של הקב"ה.

במשנה, מסכת ברכות לג, כתוב: "מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים". שואלת הגמרא: "מזכירין גבורת הגשמים, מאי טעמא? משיבה הגמרא: "אמר רב יוסף מתוך ששקולה כתחיית המתים לפיכך קבעה בתחיית המתים".

כך הוא גם הטל שעתיד הקב"ה להחיות בו מתים, כדברי הפסוק בספר ישעיה, כו, יט: " יחיו יתיר, נבלתי יקומו; הקיצו ורגנו שכי עפר, כי טל אורות טלך, וארץ, רפאים תפיל".

"טל אורות" הוא הטל של הקב"ה. הטל הוא סמל לרעננות ולתחייה לעומת היובש שהוא סמל למוות. וכן האור הוא סמל החיים לעומת החושך שהוא סמל המוות. צמד המילים שבפסוק "טל אורות" הוא הסממן המחיה את המתים. מצמד מילים זה, לומדת גם הגמרא במסכת כתובות קיא, ע"ב: "כל המשתמש באור תורה – אור תורה מחייהו".

קדיש ולימוד משניות על ההורים בתוככי התופת

אני זוכר אברך אחד, תלמיד ישיבת חכמי לובלין, כשהוא עומד ובזרועותיו תינוק שאך זה נולד, והוא לא הצליח להשתיקו מפעיותיו. באותו יום מר ירד מטר סוחף. וכך הוא עמד אותו אברך, עזריאל ויזנברג, ליד קבר-האחים, בתוכו הכיר את גופותיהם של הוריו. עזריאל אמר קדיש ולמד משניות, בעל פה כמובן. הרקיעים היו אטומים לקול בכיותינו ודמעותינו. אותו אברך נרצח יותר מאוחר בבודזין, עם 105 יהודים חפים מפשע, בידי הרוצח פייקס. (קפטן יצחק, ספר זיכרון לקהילת קראשניק עמ' 422)

"הכניסה ליהודים אסורה" שלטי רחוב בכניסה לגנים וכיכרות.
קרקוב, אוקטובר 1939 [מארכיון אתר "דעת"]

" לכל איש יש שם "

הזכרת שמות נרצחים

לפני לימוד משנה או מקבץ משניות.

אני ממליץ להזכיר בני משפחה שנרצחו בשואה לפני לימוד כל משנה, אם ללומדים אין בני משפחה שנרצחו בשואה, קיימת אפשרות לדלות שמות מ"היכל השמות" שבאתר האינטרנט של "יד ושם". נזכור ולא נשכח את הנרצחים שלא נשארו להם בני משפחה.

אתר יד ושם – מאגר השמות

<http://www.yadvashem.org/wps/portal!/ut/p/.cmd/cl./iw>

היכל השמות ביד-ושם

לכל איש יש שם / זלדה

לכל איש יש שם, שנתן לו אלוקים
ונתנו לו אביו ואמו.
לכל איש יש שם, שנתנו לו קומתו ואופן חיכו
ונתן לו האריג.
לכל איש יש שם, שנתנו לו ההרים
ונתנו לו כתליו.
לכל איש יש שם, שנתנו לו המזלות
ונתנו לו שכניו.
לכל איש יש שם, שנתנו לו חטאיו
ונתנה לו כמיהתו.
לכל איש יש שם, שנתנו לו שונאיו
ונתנה לו אהבתו.
לכל איש יש שם,
שנתנו לו חגיו ונתנה לו מלאכתו.
לכל איש יש שם, שנתנו לו תקופות השנה
ונתן לו עיוורונו.
לכל איש יש שם, שנתן לו הים
ונתן לו מותו.

גירוש חולים וזקנים מגטו לודז' לחלמנו. לודז', פולין, 1942 [ארכיון יד ושם]

בולים שצוירו לזכרון השואה ע"י תלמידים מבית הספר המשותף בכפר בלום

תפילת אל מלא רחמים

אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים, את כל הנשמות של ששת מיליוני היהודים, חללי השואה באירופה, שנהרגו, שנשחטו, שנשרפו ושנספו על קידוש השם, בידי המרצחים הגרמנים ועוזריהם משאר העמים, בעבור שכל הקהל מתפלל לעילוי נשמותיהם. לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם, ה' הוא נחלתם, בגן-עדן תהא מנוחתם, ויעמדו לגורלם לקץ הימים, ונאמר אמן.

קדושי השואה

תפילה לזכר

אבינו מלפנו אל אלהי הרוחות לכל-בשר. תן מנוחה נכונה על-כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים את-נשמותיהם של שש מאות רבבות אלפי ישראל אנשים ונשים ילדים וילדות שנהרגו ושנטבחו ושנחנקו ושנקברו חיים בידי מפלצות הצוררים בגלות אירופה. כלם קדושים וטהורים. בהם גאונים וצדיקים ארזי הלבנון ואדירי התורה. בגן עדן תהא מנוחתם. לכן בעל הרחמים יצר בצרור החיים את-נשמותם ה' הוא נחלתם. וזכר לנו עקדתם ותעמד לנו ולכל ישראל זכותם. ארץ אל-תכסי דם ואל-יהי מקום לזעקתם. בזכותם נדחי ישראל ישונו לאחזתם והקדושים לזכרון תמיד נגד עיניך צדקתם. יבואו שלום ינוחו על-משפבותם. ונאמר אמן:

קינות לשואה

קינה מאת הרב שמואל הלוי וואזנר

אש תוקד בקרבי / בהעלות על רוחי / חרבן עדתי
קינים אגידה / בזכרי קדושי / ערבה שמחתי
קהילות קודש / לומדי תורתי / מחזיקים בבריתי
נחרבו ונשרפו / נחנקו ונהרגו / אוי לי כי חטאתי
כזבחים וכעולות / עלו מזבחה / לכפר משובתי
בני ציון היקרים / בחורי חמד / לומדי תורתי
גולת אירופא / מקום אבותיי ורבותי / הבאר שכריתי
נהפך לדם ואש / מקורי דמעה / אהה כי נדמיתי
איכה נשמדו / לעיני בני עמי / אבדה תקוותי
אלפי רבבות עלו על מוקדה / מי ייתן תמורת
חתנים וכלות / זקנים וזקנות / מי ייתן חליפתי
הישמר לך / פן תשכח מעש עמלק / מחריב כנסתי
עדי ינקום ה' / נקמת עמו / יבנה את ביתי
אנא ה' נקם / נקמת עבדיך / והשב את שבותי
יקומו מתיך / ויחיון צדיקיך / ואז אסיר אבלתי

גירוש יהודי אמסטרדם

מתוך קינה מאת הרב מיכאל וייסמאנדל ז"ל

סלח נא אל, לגוף ישראל, אשר נפשו נשרפת
ושורפה לא השאיר ממנה, אך את דעתה הנשרפת
ובכן כפר, ושוב אל תפל, על עמך ישראל רעדה

ומנוח, גו שוכח, אך אל תקדיח בחרדה.

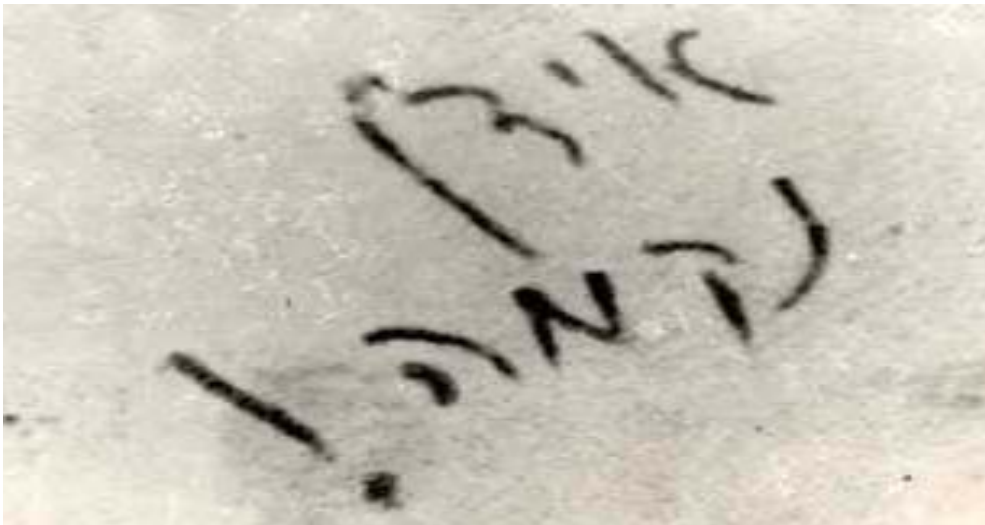
זכר כל נקבר, בסוד נסתר, ואין קבר להשתטח
ואין מצבה להכניע, בן בזרועו בוטח
זכרם נא, אדון הנשמות ומחל לנשמה שוממה
מחל לנפש נשכחת בחיק בשר ודם ואדמה.
זכר נא את הבכיות, בתהום הגוויות, ביום עלותם למרום הנשמות
אז נשבענו שמם להזכיר, ולא לשכוח עד סוף עולמות
והשב בן השכחה, ובן הכחשה - בן שם שווא - עם דם ואדמה
אשר גם מים דמם, שכח שמם - שם האמת - עם דת ונשמה.
ועוד ישמעו קולות דממו, קול רבבות האלפים
וישובו בתי מדרש, הנחרבים והנשרפים.
האבנים - אשר במ נבלעו, זעה ודם של דורות תורה
ואשר נשרו בנחלי בכי, בהשתפך נפשם בתפילה טהורה
אוי, אם המה יהיו הדינים, וגם המתרים, וגם העדים
על כל אבן, ועל כל בית, אשר היום בשמם מעמידים.
רושם דמע המתפללים, על תחינות וסדרי תפילה
סימן לאצבע הלומדים, אשר על דפי ספרים עלה
אות הם מעולם, להעיד, על ספרי אבות הקדושים
למענם - לבנים יראו - על ספרי בתים החדשים.
שמעו נשמות אשר בגן עדן, בני עם תורה לא ישבותו
כי לבושי בשרכם בארץ רצח - נשחטו נשרפו - אך לא מתו
גווילים הנשרפים, נחמו נא - הכתב נצח - ניצב אמת
שברי לוחות שמחו נא - תורה חיה וקימת.
אל מסתתר - ומאוד נראה - לעין כל מציץ, בין חרכים
אורך האר נא - אך לא באש - והחיה, כל דורות המחכים
יקיצו - ולנו תן הזכות - להחזיר להם ירושתם
ולא נכלם ביום הדין - ולא נבוש, ביום תחייתם.

נאציים מתעללים ביהודי לבוש טלית. טארנוב פולין [ארכיון יד ושם]

מתוך קינה מאת הרב יוחנן סופר

פלגי מים תרדנה עינינו על שבר ואבדן בת עמנו, בארצות אירופה היו פזורים
מחמדי עיננו, אוי בשנות הדמים תרצ"ח - תש"ה נגדעה קרנינו, גלמודים שבורים
רצוצים נשארנו בהמתת אחינו, אוי מה היה לנו.
קהילות קדושות למאות ואלפים, זקנים וזקנות עם עוללים ויונקים, הוגלו
באכזריות כצאן לטבחים, , אוי מה היה לנו.
בני ישראל הקדושים, יקרים מפז ופנינים, כרימון במצוות מלאים, נהרגים נחנקים
ונשרפים, שמע ישראל זועקים, , אוי מה היה לנו ....

הכתובת 'אידן נקמה' (יהודים נקמה) כתובה בדם על הקיר, קובנה, ליטא [ארכיון יד ושם]

אהרון צייטלין

יתגדל ויתקדש שמייה רבא

בקרן-מוות חתום
ומתוייל בתיל-דוקר
קם יהודי על רגליו ואומר:
"ריבוננו של עולם, יש נרות עמדי, התראה?
אדליקם, וכל אחד מאתנו בקרון הזה
יאמר "קדיש" על עצמו –
" יתגדל ויתקדש שמייה רבא"
ובכי מר,
וכל אחד על עצמו קדיש אמר.
והקדוש-ברוך-הוא קם לומר
קדיש אחרי העולם.

[מתוך קובץ "זכור" ג', עמ' 109]

"קדיש", צויר ע"י דוד אולר

מארכיון "בית לוחמי הגטאות", השאלת קרן קלרספלד.
ב - 20.2.1943, נעצר דוד אולר ונשלח למחנה דרנסי, ממנו גורש ב - 2.3.1943 למחנה אושוויץ. במחנה ניצלו אנשי ה.ס.ס. את שליטתו הטובה בשפות רבות וכן את כישוריו כמאייר לצורך כתיבת מכתבים לקרובי משפחותיהם. אולר כתב מכתבים בקליגרפיה אלגנטית ועיטרם באיורים נאים. מפעם לפעם נשלח לעבוד בכבשנים או בניקוי תאי הגזים.
ב - 19.1.1945 השתתף ב"צעדת המוות" שלאחר פינוי מחנה אושוויץ. אולר נשלח למחנה מאוטהאוזן ועבד במכרות מחנה מלק, על גדות הדנובה.

עדויות – קדיש בשואה

הקדיש הגדול

והנה הגיעה שעת החיסול. בטרבלינקה היה הדבר. הסיעו אותנו כבהמות לשחיטה והריגה. דומם קבלו עליהם את הדין, וכמו ששררה בכל היקום שתיקה בשעת מתן תורה, גם כאן הייתה הדממה יקומית. הם, המובלים לטבח נאלמו דום לא הוציאו אפילו אנחה מפיהם, עשו מה שפקדו עליהם הנאצים הטמאים, נסעו, הלכו, התרחצו והכינו עצמם ליום פרידה. לפני שהכניסו אותם לתנורי הגז עמד הרועה הרוחני רבי ירוחם הניישטטי ואמר: "דרכנו בחיים היא עכשיו האחרונה. כולנו הננו מובלים להשמדה וכליון, האבות והאמהות עם ילדיהם יחד, לא תישאר נפש. וכשם שהשתיקה שלנו היא לא טבעית, כן סתימת הגולל על אפרנו – אם בכלל תהיה – טבעית תהא, והכול ישכח, לכן אני אומר לכם: נאמר בעצמנו את הקדיש שבזמנים כתיקונם היו אומרים אחרינו הבנים והקרובים. נצדיק עלינו את הדין ונקדש שמו של הקב"ה שמעשיו בודאי מוצדקים וקדושים".
ואז נשמע הקדיש הגדול, שהחריד את האריה מרבצו וכילה את כעסו בחסרי ישע אלה מתוך חרון אף פראי. כולם פתחו פיהם בקדושה ובטוהרה ואמרו את הקדיש בהתעוררות רבה וכמעט מתוך שמחה שזכו לקדש את השם ברבים.
(הרב אלתר מאיר, עיתון "הבוקר" י' בטבת תשי"א, בתוך מ.אליאב: "אני מאמין", עמ' 40-41)

ילדים יהודים מגטו ורשה מגורשים לטרבלינקה, ורשה, פולין [ארכיון יד ושם]

קדיש בתוככי התופת בשואה

בני עמנו לא המתינו ליום הקדיש הכללי. יש בידינו עדויות, שיהודים התפללו את תפילת הקדיש עוד בתוככי התופת. הקדיש הוא ביטוי נעלה לאמונתנו הצרופה בקב"ה. ד"ר מאיר דבורז'צקי: בספרו "מחנות היהודים באסטוניה", מספר לנו על חבורת אומרי הקדיש במחנות: "עם הפטירות הראשונות ה'מוזולמאנים' (אסירים חלשים הנוטים למות), כאשר שלטונות המחנה התחילו להוציא את הגויות ליער הקרוב לשם שריפתן. התארגנה במחנה קבוצה של 'קדיש-זאגער' (אומרי קדיש), הקבוצה הייתה מתגנבת בחשאי עם לילה, אל גופתו של האסיר שנפטר, והיו אומרים 'קדיש' אחריו, בטרם תישלח הגופה לשריפה. בין אומרי הקדיש היו יהודים ו'סתם יהודים'. אמירת 'קדיש' זו בלילה, הייתה כרוכה בסכנה גדולה. אולם אלו שסיכנו את עצמם היו נוהגים לומר: אם אין לנו אפשרות לשמור על כבודו של האסיר החי – אל נמנע מן האסיר המת את כבודו האחרון".

סבלם של ילדים רעבים בגטו

קדיש

יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא בְּעֵלְמָא דִּי בְּרָא כְרְעוּתָהּ וְיִמְלִיךְ
מַלְכוּתָהּ וְיִצְמַח פְּרֻקְנָהּ וְיִקְרַב מְשִׁיחָהּ בְּחַיִּיכוּן וּבְיוֹמֵיכוּן וּבְחַיֵּי
דְּכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּעַגְלָא וּבְזַמַּן קָרִיב וְאָמְרוּ אָמֵן.

יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ לְעַלְמָא וְלְעַלְמֵי עַלְמֵיָא יִתְבָּרַךְ וְיִשְׁתַּבַּח
וְיִתְפָּאֵר וְיִתְרוֹמַם וְיִתְנַשֵּׂא וְיִתְהַדָּר וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלַּל שְׁמֵהּ דְּקָדְשָׁא
בְּרִיךְ הוּא לְעֵלְא מִן כָּל בְּרֻכְתָּא וְשִׁירְתָּא, תְּשַׁבַּחְתָּא וְנַחְמְתָּא,
דְּאָמְרוּ בְּעֵלְמָא, וְאָמְרוּ אָמֵן.

יְהֵא שְׁלָמָא רַבָּא מִן שְׁמֵיָא וְחַיִּים טוֹבִים עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל
וְאָמְרוּ אָמֵן. עוֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמְרוֹמָיו הוּא יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל כָּל
יִשְׂרָאֵל וְאָמְרוּ אָמֵן.

לוויה וקבורה של גופות
שהוצאו מקבר המונים
באתר השמדה המונית.
[המקור: ארכיון לוחמי הגטאות]

עדויות – עמידה יהודית בשואה

תפילין של ראש

לא אוסיף עוד לתאר את אשר עבר עלי במחנה המוות אושוויץ. רק אספר על כוחה של אמונה בתוך תוכו של הגיהנום. שבועיים לפני חג שבועות 1943 הגיע טרנספורט של חמישה עשר אלף יהודים לאושוויץ. מיד נעשתה סלקציה: את הילדים הקטנים לקחו להשמדה ואמהות שלא רצו להיפרד מילדיהן הלכו יחד אתם. הגרמנים העמידו כמה חביות ריקות והיהודים התבקשו להשליך לתוכן את כל דברי הערך שהביאו עמם כשהם עוברים ליד החביות עם פיות פתוחים – שמא הסתירו משהו בפה. ורק עם חגורה לגופם. כמה מחברי לבלוק הוכרחו אחר-כך למיין את החפצים. בחור אחד מלודז' מצא בין דברי הערך תפילין של ראש. תוך סכנת נפשות, כשהוא יודע שהוא צפוי למיתה משונה אם ייתפס – הוא הצליח להחביא את התפילין ולהביא אותן לבלוק שלנו. "על זהב ויהלומים אני מוותר", אמר לי, "אך לא על האוצר הזה". הוא הטמין את התפילין של ראש בתוך חור שעשה, אינני יודע כיצד, ברגל העץ של הדרגש שליו ישן. בבוקר, כשהיינו יוצאים למסדר בשלג, כמעט עירומים, ואף אחד לא ידע מי יחזור לבלוק, עברנו ליד רגל הדרגש ונגענו בה. היו כאלה שבכו ואמרו: "שמע ישראל". הגרמנים אף פעם לא גילו את המחבוא ברגל העץ.

(פינחס-מנחם פייבלוביץ: "עודני זוכר...", עמ' 63-64)

נשים וילדים על
ה"רמפה" ליד הרכבת
שהביאה אותם
למחנה ההשמדה
אושוויץ - בירקנאו.
מתוך "אלבום אושוויץ"
שנתרם ל"יד ושם"
על ידי לילי יעקב-
זלמנוביץ' מאייר.

אמונה צרופה

באשוויץ הכניסו אותנו לצריפים שהיו מיועדים מראש לנשים. ה"קאפואות" או ה"שטובנדינסט" (ממונות על הצריפים), בלי הבדל אם היו גרמניות או יהודיות, התייחסו אלינו בלי רחמים. גידפו והרביצו, הרעיבו על כל דבר של מה-בכך.

בין הנערות שהובאו אותה עת לאשוויץ – קיץ 1944 – הייתה נערה מבית חסידי. היא הביאה אתה סידור קטן שקיבלה מאביה החסיד. בצד העטיפה בפנים הודבק "לוח" יהודי בכתב-יד, בו פורטו כל חגי ומועדי ישראל. כל הנערות השגיחו, בסודי-סודות, בשבע עיניים על האוצר הזה שחליליה לא תשלוט בו עינא בישא. בשעה שהיינו בטוחות שכל בעלי התפקידים נעלמו מן הצריף, הוציאה הנערה את האוצר והתחילה להקריא לפנינו פרקי תהילים נבחרים. היא קראה את הפסוקים בהדגשה מיוחדת, כמו למשל תיאור ההולם אותנו: "כמוץ אשר תנדפנו רוח", וכולנו הקשבנו בנשימה עצורה. הנערה המשיכה לקרוא, ובעינינו היא נראית כמו דבורה הנביאה – "אז ישובו הרשעים לשאולה", "וברשת זו טמנו נלכדה רגלם"... היא ידעה לתרגם ולהסביר את משמעות הפסוקים. דבריה היו לנו כצרי, כתרופת-פלא, התעודדנו והתנחמנו. הזלנו דמעות של רגיעה. באותן שעות הלילה פסוקי התהילים של הנערה מהונגריה עוררו בנו תקווה.

ימים ספורים לפני חג הפסח, כפי שצוין ב"לוח", שאלנו את הנערה החסידית מה היא חושבת, איך נוכל לערוך את "הסדר" בתוך כל הסחי והלכלוך שבצריף? מצה אין לרפואה? יום לפני פסח אמרה לנו הנערה, בשעות הערב המאוחרות שהיא חושבת שמחר, בליל הסדר, נערוך את "הסדר" לאחר חצות הלילה, בדיוק כפי שערכו את הסדר האנוסים בספרד. ואשר בנוגע למצות ושאר אביזרים השייכים לטכס הסדר, כל אחת תחשוב בדמיונה כאילו המצות, היין ושאר הדברים הנחוצים לסדר אמנם קיימים, כפי שהיינו רגילות, כל אחת אצל הוריה בבית. אני – אמרה הנערה מהונגריה – אקרא את "ההגדה" מתוך הסידור. כל אחת מכן תדליק את נרות החג בדמיונה. אני אקדש על הכוס, ואתן תלקקו באצבע על שפתותיכן, כאילו אתן שותות מיין מהקידוש, ותאמרו "אמן"!

אכן היה זה ליל-שימורים שיישאר חרות בזיכרוני לכל ימי חיי. "הסדר" ארך עד אור הבוקר. בגלל השעה המאוחרת וכן בגלל הפחד שמע נופרע באמצע, דילגה הנערה החסידית על כמה פזמונים מן "ההגדה", וסיימנו ב"חסל סידור פסח כהלכתו" "ולשנה הבאה בירושלים"!

(גולדה כ"ץ-קיבל, ספר זיכרון לקהילת לאסק, עמ' 541-543)

הנני יהודי! יהודים אתם שומעים!

היה זה במחנה גרוס רוזן. באחד הימים הביאו אלינו אדם שבמראהו היה רחוק מלהיראות כיהודי. דיבר רק פולנית, שפה אחרת לא הבין כלל. היהודי הזה פנה אלינו ואמר: יהודים נמצאים כאן? טוב, טוב מאד. אני מתבולל גמור, כך חונכתי. בוורשה הייתי מוסתר בין גויים. הפולנים בוורשה –ב-1944 – תפסו אותי והביאוני לכאן. וכעת אני מאושר ומזין את עיני בדמותכם היהודית! אחי היקרים! עכשיו אין לי כבר צורך להסתיר את יהדותי, אני חוזר לשורשי ולמקורי! לא אעשה יותר שקר בנפשי, לא אחמול על גופי, אראה להם לנאצים הארורים כי יהודי אינו פחדן. לא אשמע יותר את גידופיהם השחצניים. הנני יהודי, אתם שומעים? יהודים! זעק היהודי וברגע של טירוף ו"אקסטזה" רץ החוצה הישר לגדר המחושמלת שבין המגדלים. כנראה שלא הצליח להיצמד היטב לגדר ונשאר בחיים. הגרמנים ירו בו, לא היה זה כדור גואל שימית אותו, הם רק פצעוהו, כך הוא שכב וגסס תוך ייסורי-תופת משך עשר שעות. אף פעם לא אשכח אותו, את האח הרחוק והמתבולל שבשעותיו האחרונות לחייו התקרב בכל נימי נפשו למקור-מחצבתו, אזכור אותו כדמות נעלה – שאפילו את שמו איני יודע – שמת כיהודי אמיץ, מות קדושים. (אורבך שמואל, ספר זיכרון לקהילת סובנביץ ב', עמ' 492)

כרוז שנכתב על ידי אבא קובנר והוקרא באסיפת הנוער החלוצי בוילנה ב - 1 בינואר 1942

"אל נלך כצאן לטבח, נוער יהודי. אל תאמינו למוליכים אתכם שולל. מ-80.000 יהודי ירושלים דליטא נשארו רק 20.000. לנגד עינינו נקרעו מאתנו הורינו, אחינו ואחיותינו. היכן מאות הגברים שנחטפו לעבודה בידי החוטפים הליטאים? היכן הן הנשים העירומות האלה שהוצאו בליל- האימים של הפרובוקציה? היכן היהודים מיום הכיפורים? היכן אחינו מהגיטו השני. מי שהוצא דרך שערי הגיטו לא יחזור עוד. כל הדרכים מובילות לפונאר ופונאר היא מוות. מיואשים קרעו מעיניכם את האשליה. ילדיכם. בעליכם - אינם עוד. פונאר איננה מחנה עבודה. כולם נורו שם. היטלר זמם להשמיד את כל יהודי אירופה. על יהודי ליטא יצא להיות גורלם בתור הראשון. אל נלך כצאן לטבח. אמת נכון: אנו חלשים וחסרי-מגן, אבל התשובה היחידה לרוצחים היא- התגוננות. אכן, מוטב ליפול כלוחמים בני-חורין מאשר להיות בחסדי מרצחים. להתגונן, להתגונן עד נשימתנו האחרונה. השגיוח." התאריך הוא 1.1.42. בגיטו וילנה.

רכבת המוות מגיעה בלילה למחנה השמדה

אלוהי אברהם במחנה ברגן-בלזן

ינואר-פברואר 1945.

קול דומיה, שלד של מת "חיי" ועיניים - חורים, בראש השלד מלוות אותי וימשיכו ללוות אותי עד סוף ימי. הגענו לברגן-בלזן בסוף דצמבר. המחנה היה מלא עד אפס מקום. נאלצנו לחכות עד שיתפנה מקום בבלוקים. בינתיים שיכנו אותנו באוהלים מחוץ למחנה. את המחנה עצמו לא ראינו, כי בין השטח החשוף, עליו הוקמו האוהלים, ובינינו, הפריד יער. במחנה הארעי לא היו שום סידורים סניטאריים. מים הזרימו אלינו דרך צינור רק בשעות הלילה. לעשיית הצרכים שימשו בורות שנחפרו באדמת הטיט הבוצית. בתוך האוהלים פיזרו חופן נסורת וזה היה צריך לשמש לנו מצע-לילה.

כמובן שהנסורת נספגה בתוך הבוץ ויצרה עיסה דביקה. שלג וגשם מלווים רוחות חורף עזות ירדו חליפות. לילה אחד העיפה הרוח את האוהלים. נשארנו תחת כיפת השמים. הרוח והגשם הצליפו בנו ללא רחם. עוד בלילות הקודמים חשתי בגרוני, ובאותו לילה קיבלתי חום גבוה. שמעתי סביב נאקות פצועים, חולים וגוססים. רבים מבינינו לא זכו להיכנס לאותו "גן עדן" שברגן-בלזן שמו, הם הוציאו נשמתם בשדה הפתוח ושקעו באדמה הבוצית.

באשמורת השלישית של ליל-הזוועות הגיעו צוותות-הצלה. הם כינסו אותנו לאוהל רחב-מידות, מוחזק היטב, שהיה מלא כל מיני מכשירים ודוודים. שם נשארנו מספר ימים, עד שפינו בשבילנו מקום בבלוקים. בבלוקים, ללא חלונות, היו שלש קומות של אצטבות קרשים. הרווח בין קומה לקומה היה כה צר עד שלא הספיק לשיבה. נאלצנו להזדחל פנימה בשכיבה. אוכל קבלנו רק פעם אחת ביום, קצת מרק מימי ופרוסת לחם בעובי של סנטימטר. בית שימוש אחד ויחיד עמד לרשותנו, וגם בו זרמו מים רק בשעות 1-4 אחר חצות. היה ברור לנו שכאן יהיה סופנו. רוצחיו דנו אותנו לכליה איטית, שלא באמצעות משרפות וגאזים מרעילים. ואכן השיגו את מטרם. בכל בלוק שכבו על מצע הקרשים מאות נשים גוססות.

גם בתנאים הללו נמצאו מספר עקשנים, ואני בתוכם, שעוררו את הגוססים לחיים. לשם מה? בעצמנו לא ידענו את התשובה, אולי רק כדי להכעיס את שונאינו. עברנו מאחת לשנייה, טלטלנו אותן, משכנו אותן בשארית כוחותינו ואילצנו אותן לרדת ממשכבן המצחין. הוצאנו אותן בכוח החוצה לשאוף קצת אויר צח. לבסוף הצלחתי לאסוף קבוצת נשים שזיק החיים התעורר בהן. היינו תומכות אחת בשנייה ומשכות רגלינו לפתח

הבלוק. במאמץ על אנושי הצלחנו לצעוד ברגלינו הכושלות מספר פסיעות מחוץ לבלוק, וכשחזרנו פנימה הייתה לנו הרגשה שנכנסנו לבית מחומם. התנועה חיממה במקצת את איברנו הקפואים. אך כעבור שעה קלה שמה הצחנה מחנק לגרונותינו ושוב ראינו את עצמנו קבורות בחיים בביב שופכין.

יום אחד, בצאתי בלוויית נשים אחדות מחוץ לבלוק, הגיעה לאוזני בת-קול. האם נטרפה דעתי עלי? לא, אני שומעת בפירוש תפילה חרישית: "אלוקי אברהם, יצחק ויעקב..." רעד אחז בגופי. לא הרגשתי כשחברותי עזבוני וחזרו לבלוק. אני נמשכתי אחר בת-הקול כאחוזת קסם. תמונות מימי הילדות חלפו לנגד עיני, הנה בית אבי, שבת בין השמשות, אמי מחזיקה אותי בחיקה ומלמלת חרש, "אלוקי אברהם, יצחק ו..." קולה נוגה וחמים. והנה אני כבר בת חמש, שש, ואני חוזרת אחר אמי על מלות התפילה. אינני יודעת כמה זמן שהיתי בעולם הקסמים. לפתע מצאתי את עצמי עומדת ליד פתח החלון הפרוץ ומן האצטבה העליונה, מהקומה השלישית, נעוצות בי זוג עיניים כבדות מתוך גולגולת צהובה. נדמה היה לי שהעיניים כבו תוך כדי שאלה: "האם כבר יצאה שבת? האם נראו כבר כוכבים בשמים?" והפה הפעור ללא שיניים מלמל: "שבוע טוב! שבוע טוב, לך, למשפחה ולכל בית ישראל. אמן!"

לא יכולתי להינתק מן המקום. לבסוף החלטתי שאני חייבת לגשת לגוססת. ציינתי לי בזיכרוני היכן מקומה על האצטבה. נכנסתי לתוך הבלוק ונדחקתי בין הנשים שמילאו את המעבר עד לקצהו השני, ליד החלון הפרוץ. הושטתי ידי ומשכתי ברגלה של האישה הגוססת. את התפללת לאלוקים? - שאלתי.

בקול רפה, שנשמע אך בקושי השיבה: - את אלוקים חייבים אנו לשבח בכל מקום ובכל הזמנים. אלוקים מקשיב לתפילתנו, גם כשהיא נישאת ממעמקים. ואם אפילו לא יבוא לעזרתנו, הרי ישנם עוד יהודים בעולם, שלמענם אנו חייבים לבקש שבוע טוב. שאלתיה כיצד ידעה כי שבת היום. היא ענתה לי, שהגיעה לכאן לפני מספר שבועות. עם אחד הטרנספורטים מהונגריה, היא שמרה על מנין הימים ומדי צאת השבת עשתה קשר בשמלתה המרופטת. אמרתי לה שבשבת הבאה אבוא אליה ונתפלל יחדיו. כעבור שבוע ימים נגשתי לאותו מקום, טיפסתי ועליתי לקומה השלישית, קול המלל שלה אל אלוקי אברהם נשתתק לנצח... במקומה שכבה כבר אישה אחרת... (ברטה פרדרבר-זלץ: "והשמש זרחה", עמ' 107-105)

היהודים בקרקוב מועברים לגטו

אבא קובנר: קטעי עדותו במשפט אייכמן

- ש. ב-13.7.44 נכנסת עם קבוצת פרטיזנים לוילנה?
ש. לפני כן היית באותו מקום מפקד המחותרת של וילנה?
ש. המחותרת שאיחדה וכללה כל התנועות החל מבית"ר ועד הקומוניסטים? ת. נכון.
ש. מה ראית כאשר נכנסת ב-13.7.44 לאותו מקום, ירושלים דליטא וילנה?
ת. בפתח אותו מקום עמדנו כבר ימים קודם. היינו יחד עם פלוגות המחץ של הצבא האדום שלחמו על וילנה. שם נתבצר האויב ועמד כשלושה ימים. תפקידנו היה לסגור דרכי הנסיגה, וכן לעזור ליחידות החלוץ של הצבא למנוע דרכי מעבר על פני הנהר. וכאשר פרצנו לעיר ראיתי את עצמי ואת חברי מובילים טורים של קצינים וחיילים של האויב. הם לא התנגדו.
ש. לאיזה יחידות הם השתייכו? ת. לוורמכט ולס"ס.

"אימא, מותר כבר לבכות?"

אני עם עוד קבוצה של חברים בקשנו קודם כל, וראשית כל, להגיע למקום שממנו יצאנו, מעירנו. הגעתי לרובע של הגיטו. איך להגיד? - ראיתי מדבר של כתלים, רחובות מרוקנים. והנה, כאשר הגעתי לרחוב אחד, פתאום רצה לקראתנו אישה, והאישה החזיקה בזרועותיה ילדה.

רגע ראשון היא נעצרה ופרצה בקול-צעקה וביקשה להיחבא. אחדים מאתנו היו לבושים במדים גרמניים, מדי שלל שהיינו נוהגים ללבוש כפרטיזנים. אפשר היא חשבה ששוב חזר הצבא הגרמני. אך עם שהכירה, היא פרצה לקראתנו והתחילה בקול היסטרי לספר. מה שהבינתי מדבריה היה שהיא והילדה שהייתה נראית כבת שלוש, אבל בודאי הייתה כבת ארבע ומעלה, היו במחבוא בכוך למעלה מ-11 חודש. איך הן יכלו להיות בכוך זה ולעבור 11 חודש לא הבינתי, היא דיברה בשטף. פרצה בבכי מר ונורא. באותו רגע הילדה שבזרועותיה, שהייתה נראית כאילמת, פתחה פיה ואמרה: "מאמע, מען דארף שוין וויינען?", "אימא, המותר כבר לבכות?".

הוסבר לנו, שהיא שיננה לה, לתינוקת, 11 חודש שאסור לה לבכות כאשר היא רעבה. כיוון שישמע מישהו בחוץ ויגלו אותן. עכשיו, כאשר היא שמעה את אמה בוכה, היא שאלה את השאלה. אני יכול לספר עוד דברים שראיתי. אבל שאלה זו של ילדה, אפשר אומרת יותר מכל. אם כי אינני יודע אם שאלה תמה זו של תינוקת היא ראייה למשפט.

אבא קובנר (במרכז) עם לוחמי גטו וילנה.

הגרמנים מטילים אחריות קולקטיבית על הציבור היהודי

ש. נחזור לימים בהם היית בוילנה. אתה זוכר את המסמך, שזה צילומו? ת. כן.

אב בית-הדין: בבקשה, תקרא את המסמך. אתה תרגמת אותו לעברית?
ת. כן. המסמך התפרסם בשלוש שפות. גרמנית, ליטאית ופולנית. הם כתבו משמאל לימין. וכך נאמר במסמך זה: "אתמול, בראשון בשבוע, אחר-הצהרים נורו בעיר וילנה, מתוך מארב, יריות בחיילים גרמניים. שנים מבין הליסטים הפחדנים זוהו. הם היו יהודים. המתקיפים שילמו בחייהם. הם נורו תיכף במקום. כדי למנוע בעתיד הופעות איבה כאלו הוצא צו לנקוט באמצעי ענישה חדשים, חמורים ביותר. האחריות נופלת על כלל היהודים, משני המינים. והביצוע יהיה מייד. ראשית כל נאסר משום כך על כל היהודים, גברים ונשים, מהיום לצאת משעה שלוש אחר הצהרים עד עשר בבוקר ממעונותיהם... התקנות הנ"ל תוקנו לשם בטחון האוכלוסייה ובטחון חייה. חובתו של כל תושב החושב באופן הגון לסייע בכך, שסדר ומנוחה יהיו שוררים במקום. וילנה, 1 בספטמבר 1941. קומיסר השטח של העיר וילנה, הייניקס." הודעה זו נתפרסמה על כותלי העיר ב-1 בספטמבר 1941.

'ליל הפרובוקציה': אקציה ורצח יהודים בוילנה ב-31 באוגוסט 1941. רצח תינוק

ב-31 באוגוסט בשעות שלאחר הצהריים יצאתי מביתי כדי להגיע למקום שהיה אז מועצת היהודים ברחוב סטרשון, כדי להיוודע על גורלם של כמה מחברי שנחטפו שבועות קודם בחטיפות לעבודה ולא שבו, ושעדיין סבורים היינו שחלק מהם או רובם ישובו. נכנסתי למשרד והנה אחרי מחצית שעה נכנס אחד הפקידים וסיפר בבהלה שהרדיו הממשלתי הודיע שנורו ברחוב שקלנו הסמוך חיילים גרמניים ושלוש מאות יהודים, כעונש על כך, הוצאו להורג.

זה היה בשעות הצהריים. אני, שעברתי כדי להגיע לשם, דרך רחוב שקלנו, לא שמעתי לא על יריות ולא על כך שהוצאו יהודים להורג. פניקה השתררה בחדר המלא אנשים, כולם חשו שמשהו עתיד להתרחש ולא יצאו שעות ספורות והתברר שהרדיו הקדים בכמה שעות את העתיד להתרחש. זה היה ב-31 באוגוסט.

כעבור כמה שעות הגיעו שמועות שמתרכזים גרמנים וליטאים סביב הרחובות הללו, הסמטאות הללו. כל הגטו הוקף על ידי גרמנים ועל ידי "איפטינגס בוריס", התרגום הוא "הנבחרים". זאת הייתה יחידה חמושה, צבאית למחצה, של ליטאים בשירות האינזצגרופן, בפיקודו של קצין גרמני מאנשי ס"ס שווננברג.

הם הקיפו את כל הרובע והודיעו שעורכים חיפוש אחר האשמים ביריות על חייל גרמני, ומי שיצא ממעונו דינו מוות. הרחובות הוקפו ושום דבר לא ארע במשך כמה שעות. עם רדת הדמדומים התחיל משהו מזויע: אנשים הוצאו מהדירות, עם מטלטלים ובלי מטלטלים, גברים, נשים, ילדים, מכל החצרות, מכל הדירות, במכות אכזריות.

אינני יודע אם מתבונה, או מאינסטינקט, או מחולשת הדעת, מצאתי את עצמי צמוד בכרך של חדר מדרגות. תחילה ניסיתי ללכת אולם נשארתי עומד שם ובעד האשנב של כבש המדרגות ראיתי את המתחולל ברחוב הזה.

עד אחת אחר חצות עוד הייתה האקציה בעיצומה. בשעות אלה, בחצות הלילה, ראיתי בחצר ממול, סטרשון 7 או סטרשון 9, נגררת בשערותיה על ידי שני חיילים, אישה שהחזיקה משהו בזרועותיה. אחד האיר את פניה בפנס, שני גרר אותה וזרקה על

המדרכה. ברגע זה נשמט מזרועותיה תינוק. אחד מן השניים - זה שעם הפנס דומני - נטל את התינוק, הניפו מעל ראשו. האישה נכרכה סביב מגפו וביקשה רחמים. הוא נטל את התינוק, הניפו והטיח ראשו בכותל חזור והטח.

זכר התינוק המוטח בכותל. פרטיזנים.

לימים, אחרי שנים, כשהייתי מפקד פרטיזנים ביער, זכורני שיום אחד נקראתי אל קומיסר החטיבה ההרטינינית, אל קומיסר הבריגדה להתייצב בפניו. ראיתי שדבריו הם בחומרה כלשהי כלפי. הוא הודיע לי שמעתה ואילך אוסרים עלינו, עלי ועל פיקודי בגדוד היהודי, לקחת שבויים ולהעמידם לחקירה ולדין, כאשר היה נהוג בכל גדוד פרטיזני שהיה אוטונומי במידה מסויימת.

קצין סובייטי בדרגת אלוף. שאלתי למה. הוא ענה שקצין המודיעין שלו מתלונן שכאשר נופלים נאציים בידי הפרטיזנים היהודים הם יודעים מה צפוי להם ואין להציל מפייהם בחקירה דבר. רציתי להשיב לו ולספר כי כשנופלים כאלה לידינו אנשינו אינם לוקחים אותם בקולות "הוררה", אלא נגד כל מכה הם צועקים: "פאר מיין אסתר'ל, פאר מיין רחל'ה, פאר מיין משה'לה" - בעד אסתר שלי, בעד רחל שלי, בעד משה שלי.

רציתי לספר לו על משפחתי ועל 60,000 היהודים בוילנה. במקום זה סיפרתי לו את זכר התינוק המוטח בכותל. בעיניו נתקשרו דמעות והוא אמר: "בוח סוואמי, רביאטה" - "אלוהים אתכם בחורים. איני רשאי לדון אתכם."

זכר תינוק זה גילה לי משהו מן הזוועה, אשר מעיני ומעיני רבים עוד הייתה נעלמת-הזוועה שבשיטה. זו עוד הייתה נעלמת ימים רבים. ואולי זה הטרגי ביותר, ועלתה לנו בהרבה מאמצים להגיע לחקר האמת מה היא הזוועה שבשיטה.

לפי התיעוד הנאצי נרצחו כ-10,000 יהודים במסגרת העבודות להקמת הגיטו

ת. נחזור אל היום הזה. הנה, למחרת היום נתפרסמה ההודעה המתממת הזאת שנורו חיילים. אבל מה היה בלילה הזה? - בלילה הזה הוצאו לפונאר כ-10,000 גברים, נשים וילדים למען לפנות שטח שהיה מתוכנן מראש בשביל הגיטו.

אני זוכר שב-1944, ביולי, כשחזרנו לוילנה וניסינו לראות תעודות בגסטפו, במשרד מפקד המחוז, מצאתי תעודה חתומה בידי אותו שוונברג שהייתה מעין "דו"ח מצב", "לאגבריכט", שנשלחה ל"ס"ס אונד פוליצי פירר, אוסטלנד", דין וחשבון שבו הוא מוסר שב-1 בספטמבר הוכשר השטח המיועד לגיטו בשביל יהודי וילנה, כל ההכנות הושלמו לקראת הכנת הגיטו.

ש. אתה זוכר את ציון המחלקה שהיה על הדין וחשבון? זה חשוב מאד. רק אם אתה זוכר בבטחה תגיד לנו.

ת. בבטחה אינני זוכר. אבל חשבתי שאני זוכר שבפעם הראשונה ראיתי את הנוטריקון הזה של IVB4 - אינני יכול להגיד בבטחה, אבל לאחר שנים אני זוכר שראיתי כמו בברק. אינני יכול להגיד בביטחון, אבל היה זה "דין וחשבון מצב" שהוכן. והוא הוכן על ידי פרובוקציה, שכאילו נורו גרמנים. בגיטו נקרא הדבר הזה "ליל הפרובוקציה". היה זה דבר מתוכנן מראש. זה היה רק טפח מכל השיטה שנתגלתה לימים.

האוכלוסייה המקומית משתפת פעולה עם הנאצים

אולי יורשה לי, אם מדובר על שיטה, לספר על אותו לילה משהו מחוויה אישית מסוימת.

עם עלות השחר, כשבקשתי דרך להימלט מהמקום, ראיתי לנגד עיני תמונה זו. ברחובות, שנשמו מיהודים, התגוללו מלוא כל הרחוב מטלטליהם. בניצב למוצא הרחובעמד טור של ליטאים חמושים. מאחוריהם ולצדם המון של גברים, ובעיקר נשים מהשכנים שנזעקו מהסביבה, ובעיקר מפרברי העיר, כשריח הביזה עולה באפם ואפשרות ליהנות מן ההפקר. בצד מצוחצחים במדיהם, במגפיהם עמדו הם - הגרמנים. לימים התברר לי שיותר מאשר אימת חומת הלבנים והשער של הגיטו, עמדה עלינו אימת שלוש חומות-הרשע הללו. הם הצליחו להעמיד בין הרוצח ובינינו את החומות הללו, משתפיהם החמושים, המון עם, עירוניים וכפריים משוסיים, או שעשו זאת מדעת, מתוך יצרים אנטישמיים, או מתוך שדמנו הותר וזכו בהפקר, בדיעבד נהיו שותפים בפשע, ומאחורי כל זה הם - המתכננים.

להבקיע שלוש חומות אלה, זה היה נורא יותר מאשר לפרוץ את גדר הלבנים. איך הם הצליחו, אדריכלי הרצח לתכנן מבנה טבטוני כזה של רצח - לא עלי להסביר.

היער כמקום מחסה לבורחי הגיטו

היועץ המשפטי: האם היער היה מחסה להבריה אנשים, להבקיע את החומות? ת. כן ולא, היה מחסה. היערות היו גדולים, עצומים, יערות-עד. כדי להגיע, למשל, מהגטו שלנו אל יער שהיה נראה לנו כבסיס לפעולות פרטיזניות, צריכים היו לחרוג מהגטו, כלומר לפרוץ את הגיטו. לעבור שטח עירוני וכפרי אחוז בידי הכובש, משתפי הפעולה והמון אוכלוסין, ברובם עוינים ונפחדים, ולעבור 200 קילומטר עד שהגענו ליער. ליער הראשון שאליו היינו צריכים להגיע, היינו צריכים לעבור 200 קילומטר.

וכאשר הגענו ליער, היה זה מחסה. יכול היה להיות מחסה. אבל כשניסינו להציל לשם את אלה, שקודם כל היו זקוקים להצלה, כלומר לא את עצמנו, אלא את חסרי המגן בלא נשק - פה אחת הפרשיות הטרגיות ביותר, שאלה שזקוקים היו ביותר למגן, היער לא יכול היה להיות להם למגן.

זה מכתב מקורי שנשלח אל מפקד הפרטיזנים מרקוב ואל מפקד הפרטיזנים יורגיס, קומברג, מפקד בריגדה. המכתב כתוב ברוסית, אקרא אותו בעברית:

"אני שולח אליכם את הקבוצה הנוספת של יהודים לוחמים מארגון הפרטיזנים של הגטו נ. (כדי לא להגיד איזה גיטו) פ.פ. או. - פעראייניגטע פארטיזאנען אורגאניזאציע (שם הארגון היהודי הלוחם בוילנה) אל הגדוד "נטסט" "נקמה". מפקד המחלקה זיס (זה הקיצור של שם אחד המפקדים זיסקוביץ), סגנו רף. הרכב 32 (פרושו: 32 לוחמים), הציד - ציוד עצמי שנשדד מגרמנים. האפיון: מסוגלים ללחום, פרטיזנים נאמנים. אנחנו נמצאים בימים האחרונים של ההתנגדות המזוינת בגיטו. בברכה קרבית, חתום אורי, מפקד. 10.9.43."

זה מכתב שאני שלחתי. אורי היה שם-המחותרת שלי. ציידתי בו את הפלוגות שיצאו.

היהודים נדרשו לבוא ליערות עם נשק

ש. מחוייב היית לציין שהם באים עם נשק? ואילו שלחת אותם בלי נשק, מה היה קורה? ת. במקום להשיב היפותטית, אשיב מה שקרה. ובכן היה שונה. לא היה גורל אחד. היו כאלה שלא יכולנו לשלוח אותם רק עם נשק. לא היה לנו כל כך הרבה נשק.

ש. האם בדרך כלל נתקבלו יהודים כאשר הגיעו ליער, לפרטיזנים, בלא נשק בידם?
ת. כן, נתקבלו.

הלחימה בגיטו הייתה על הכבוד הלאומי, ולא על החיים

אבל הנה אותו מרקוב, שעמדתי אתו בקשרים, פנה אלינו שנוציא את הנוער ליער. הסברנו לו חזור והסביר, לו וגם לפיקוד גבוה יותר, שמגמתנו להשיב בקרב על הרצח בתוך הגיטו, למען כבודנו, למען הישוב שבתוכו אנחנו חיים. אנחנו, הנוער או מיעוטו, יכולים עוד להציל את נפשנו. אבל איננו רוצים בהצלת נפשנו. אנחנו חיים בתוך העם הזה, על אמהותינו, על אחיותינו ואחינו, ואנחנו ביקשנו איך להציל אותם או את כבודם. להוציא את מעט הנשק ואת מעט הצעירים שישנם בתוך הגיטו ולהשאיר את כולם הפקר, זאת רצינו רק עד שתגיע השעה האחרונה. הוא ציווה עלינו לבוא רק עם נשק. אנחנו עשינו את ההיפך. עם ליווי של נשק שלחנו רבים בלא נשק.

מחנות משפחתיים. חלק מהמחנות המשפחתיים הופקרו

שונה היה גורלם. עד שלא באו ימים קשים ביערות הפרטיזנים, הם מצאו מחסה. "מחנות משפחתיים" היו קוראים להם. היו שם רבים מאד, אלפים ועשרות אלפים. הפרטיזנים הלוחמים סיפקו להם אוכל, דאגו להם, הגנו עליהם. עכשיו הגיעו גם ימים קשים ליערות. לאחר שהגרמנים הצליחו לאגור הרבה כוחות, עלו במצוד על היערות. בתקופה טרגית כזאת, כשנאלצו פרטיזנים לסגת מיער אחד ליער אחר, פקד הגורל המר ביותר את המחנות המשפחתיים הללו הבלתי חמושים.

השופט הלוי: מידי הגרמנים או מידי מי?
ת. הפרטיזנים, הלוחמים, בקשו להפטר מעומס זה. היו גם מקומות יוצאים מגדר הרגיל, שעשו ככל שיכלו לעשות למען עוזר גם למחנות המשפחתיים.

מוישלע קאפאנסקי זוחל החוצה ממחבואו, דרך חור בקיר –
וילנה, ליטא, 1944 - לאחר השחרור. [ארכיון יד ושם]

העד מזהה תעודות עבודה - תעודות חיים

ש. מר קובנר, אתה המצאת לי מספר תעודות. אולי תואיל להסביר לנו מה הן התעודות האלו?
ת. זה מעט מהתעודות הרבות שבהן ציידו את היהודים בתקופות שונות, לסירוגין, כדי להסוות את שיטת ההשמדה. זה ה"פסירשיין" הראשון שבלעדין אי אפשר היה לעבור בחוץ. אחר-כך נחוץ היה - וזה איננו כאן - תעודה כזאת עם צילום, ומי שלא הייתה בידו תעודה כזאת - נחטף.
אב בית-הדין: זה סירוב לתת? ת. טופס של סירוב.

(העד מחזיק בידו תעודה) זוהי תעודה יחידה שעל פיה עבדו יהודים. המשטרה ציוותה ליודנראט לתת תעודות כאלה לאלה שהם מעוניינים, זה השלה רבים שאכן הגורל תלוי במפקד זה או אחר, ביחידה זו או אחרת.

המחתרת תיעדה את פעולותיה והחיים בגיטו

אנחנו הטמנו בגיטו וילנה את עיקר הארכיון של הארגון היהודי הלוחם. כשחזרנו מצאנו את חלקו בלבד. בדרכים שונות פרטיזנים שלנו הביאו את זה, ובחלקו הוא נמסר לידי. הוא היה שמור בארכיון במרחביה.

אלה מסמכים אשר הוצאתי מארכיון השומר הצעיר במרחביה. רובם או כולם נמצאים במיקרופילם ב"יד ושם". זו היא תעודה שרבים סברו שהיא תעודת החיים.

(העד מחזיק בידו תעודה) זו היא תעודה של מס גולגולת. גם למוות לא הלכו בלי מס... (העד מחזיק בידו תעודה) זו תעודה אחת מני תעודות רבות.

ש. אולי תקרא באזני בית המשפט את התעודה הזאת, היא לא ארוכה. מסופר בה על סכום מכסימלי. כמה מותר היה ליהודי להחזיק ברכוש?

ת. 30 מרק. מי שימצא בידיו יותר מזה - דינו מוות. זה פורסם על הקירות. הורדנו זאת מעל הקירות. (העד מחזיק בידו תעודה) זו תעודה פחות חשובה, שאפילו בגטו עד שעות מסוימות מותר היה ללכת רק על פי אישור.

(העד מחזיק בידו תעודה) הייתה אשליה שלא כולם צפויים לאותו גורל. הנה אפילו משלמים מדי חודש בחודש מסים ליודנראט. ממסים אלה צריך היה היודנראט לקיים אתהגיטו. ישנה עוד תעודה. אולי איננה אתי כאן, שבה מצוים על היודנראט לגבות את המסים האלה.

עדויות של ילדה שניצלה מרצח בפונאר

ש. אתה גבית עדויות מילד בן 11? העד: ילדה.

ש. ילדה בת 11 אשר הגיעה לוילנה וספרה מה שנעשה ביער פונאר?
ת. כן. הטרידה אותנו השאלה מה קורה בפונאר. ובקשנו, חפשנו אחרי אנשים. שניצלו, והיו כאלה שניצלו, פצועים ולא פצועים, גבינו, אני זוכר, מהם עדויות. פה ישנן שתי עדויות מזעזעות, ארוכות.

ש. על מה שקורה בפונאר, שרוצחים שם יהודים?
ת. כן. אבל אם ירשה לי בית המשפט אספר על עדות אשר אני גבית.
אב בית-הדין: קודם נגמור במה שאתה מחזיק בידך. מתי זה נגבה?
ת. ב-1942.

ש. על ידי מי?
ת. על ידי אנשי המחתרת. אלו הן שתי עדויות, של המורה תמה כץ ושל הילדה יהודית שטרויך.

רצח צעירה יהודיה בפונאר

ש. נודע לכם שבפונאר פשוט רוצחים יהודים?
ת. זאת סיפרה לי אישה בשם שרה מנקס, שניצלה מהבור, והיא סיפרה לי על הוצאה להורג של קבוצת נשים, באוקטובר 1941. היא סיפרה לי זאת אחרי שבועות. בקבוצה זו

הייתה בין השאר אפשר להגיד תלמידה שלי. כמה חודשים לימדתי אותה בגימנסיה, בת של מורה בגימנסיה אפשטיין בוילנה. שמה צרנה מורגנשטרן.

אספר בקצרה: הם הובאו לפונאר. אחרי שחיכו במקום, נטלו קבוצה מהם והעמידו אותם בשורה. אמרו להם להתפשט. הם התפשטו עד כותונת. עמדה שורה של אנשי האיינזצגרופן מולם. יצא לפנייהם קצין, הסתכל בשורת הנשים ומבטו נתלה בצרנה. היא הייתה, היו לה עינים נפלאות, נערה תמירה, עם צמות ארוכות. הוא הסתכל בה ארוכות, חיך ואמר: "צאי צעד קדימה". היא הייתה המומה כמו כולם. בשעה זו איש לא ביקש דבר. היא כנראה מתוך שתוק נשארה ולא צעדה קדימה.

הוא פקד עליה ושאל: "הי, האם אינך רוצה לחיות, את כל כך יפה, אני אומר לך צעדי צעד קדימה". אז היא צעדה צעד קדימה. הוא אמר לה: "חבל יופי כזה לטמון באדמה. לכי, אבל אל תביטי אחורנית. הנה שדרה. את מכירה את השדרה, לכי." היא רק היססה והתחילה ללכת. השאר - סיפרה לי שרה מנקס - הבטנו בה כאשר עינינו, אינני יודעת אם רק פחד או רק קנאה. היא צעדה, צעד רופף. אז הוא הקצין שלף את האקדח וירה בה ראשונה בגב. ולמה לספר יותר?

יהודים בדרכם לבורות המוות בפונאר

המחתרת מפרסמת כרוז הקורא לנוער ולציבור היהודי בגיטו למרוד

ש. התארגנה מחתרת וקראה את הנוער היהודי בוילנה להצטרף לשורותיה. זהו הכרוז הראשון, כמדומני שהוא בכתב ידך.

ת. זהו כרוז המרד הראשון לא רק בוילנה. תרשה לי לקרוא אותו. אני אנסה לקרוא אותו ישר בעברית. הוא כתוב אידיש, אם כי זכור לי שהמקור כתבתי בעברית, אחר כך בעצמי תרגמתי זאת לאידיש. הוא הופץ בהדפסה. (קורא את הכרוז):

"אל נלך כצאן לטבח, נוער יהודי. אל תאמינו למוליכים אתכם שולל. מ-80.000 יהודי ירושלים דליטא נשארו רק 20.000. לנגד עינינו נקרעו מאתנו הורינו, אחינו ואחיותינו.

היכן מאות הגברים שנחטפו לעבודה בידי החוטפים הליטאים? היכן הן הנשים העירומות האלה שהוצאו בליל- האימים של הפרובוקציה? היכן היהודים מיום הכיפורים? היכן אחינו מהגיטו השני.

מי שהוצא דרך שערי הגיטו לא יחזור עוד. כל הדרכים מובילות לפונאר ופונאר היא מוות. מיואשים קרעו מעיניכם את האשליה. ילדיכם. בעליכם - אינם עוד. פונאר איננה מחנה עבודה. כולם נורו שם. היטלר זמם להשמיד את כל יהודי אירופה. על יהודי ליטא יצא להיות גורלם בתור הראשון. אל נלך כצאן לטבח.

אמת נכון: אנו חלשים וחסרי-מגן, אבל התשובה היחידה לרוצחים היא- התגוננות. אכן, מוטב ליפול כלוחמים בני-חורין מאשר להיות בחסדי מרצחים. להתגונן, להתגונן עד נשימתנו האחרונה. השגיוח." התאריך הוא 1.1.42. בגיטו וילנה.

העד משיב לשאלה: מדוע לא מרדתם?

אז לא התארגן הארגון הלוחם. לא כל כך פשוט נתארגן הארגון הלוחם, כי לא דבר קשה ביותר הוא ליטול נשק ולירות. זה אולי דבר קל ביותר ופשוט ביותר. עברתי כבר כמה מערכות ומלחמות ומעיד אני על עצמי שזה הדבר הקל ביותר. אך איך להסביר את הדבר הפשוט, כביכול שאכן לכולם מישהו הועיד גורל משותף, ולא רק אלה שהלכו - הלכו. איך לקרוע את האשליה שאין מנוס, ושבלאו הכי זה מוות ואיך להעלות אותו מהיאוש.

כי, כבוד בית הדין, פה מרחפת בחלל השאלה, באולם הזה: כיצד זה לא התקוממו? גם בוילנה יצא שעד 27 בדצמבר 1941 כבר לא היו למעלה מ-40,000 יהודים. מרחפת באולם השאלה: כיצד לא התקוממו?

אני כיהודי לוחם מתקומם בכל מאודי לשאלה הזו אם יש לה מנימת הקטרוג. כי למי שיושב פה מולי, ל-80 המיליון אשר בחוצות עריהם שרו את השיר:
... Wenn's Judenblut vom Messer spritzt ... [כשדם יהודי מן הסכין ניתז...] -
להם אינני חייב את התשובה הזו.

אבל אם, אני שואל עצמי, אם ישאלו אותי, הרי כדי להבין חקר האמת, כבוד בית המשפט, כדי להלחם בכל תנאי, ובתנאי גיטו לא כל שכן - צריך קודם כל ארגון. ארגון של לוחמים יכול לקום בכח של צו של אוטוריטה לאומית, או מכח תנועה פנימית. ליהודי אירופה הצו של אוטוריטה לא עמד ולא יכול היה לעמוד.

מכח תנועה פנימית - אזי ארגון כזה בתנאי טרור, ניתוק ושיתוק, כאשר אנו ולא הם - אנו היינו בתא של זכוכית - מי זה יעיז לשאול: כיצד לא מתקוממים? בתא של זכוכית? ארגון כזה יכול לעשות רק עם אנשים בעלי החלטה נחושה, שבדרך כלל אינם מצויים בין המיואשים, הרצוצים והנרדפים עד דכא.

והם היו רצוצים ומיואשים עד דכא. אני ראיתי אנשים מיואשים שאבדו עצמם לדעת. לא ראיתי אנשים מיואשים שהיו ללוחמים טובים. גם המלחמה הזאת, הקרויה משום מה מלחמת יאוש, עשו אותה אנשים מאמינים, אנשים שהאמינו שיש טעם ותכלית למות שעה אחת קודם למען משהו שהוא למעלה מן החיים.

מתוך יאוש זה שרובם היו, מתוך זה שנטלו מהם את צלם האדם, לא פשוט שכרוז כזה ייקלט. אין זה מקרה ואין זה פלא. להיפך, מופלא שנמצא מיעוט שהאמין לכרוז הזה ועשה מה שעשה במשך שנתיים. המופלא מדעתי בכלל שהיה ארגון לוחם, שהייתה לחימה, שהיה מרד. זהו הבלתי מתקבל על הדעת. זה לא היה קרב של מחתרת כלשהי.

הכרוז הופץ ע"י שליחי המחתרת בגטאות נוספים

אב בית-הדין: מר קובנר, הכרוז הזה, זה כתב יד שלך, אני מבין. ת. כן.
ש. כיצד הפצתם אותו אם הוא הודפס?
ת. זה הכרוז הראשון שהופץ על-ידי שליחי המחתרת לכל הגיטאות שיכולנו להגיע, לקובנה, לורשה; באותה תקופה בורשה עוד לא ידעו על הרג רב ולא עוד - על התנגדות מזויינת; אל גרודנה, אל ביאליסטוק. שלוש משליחותינו הוצאו להורג כשהן נתפסו בדרכן עם הכרוזים האלה. הן הספיקו להשמידם. אחרות, בעיקר נערות, הגיעו אל מקום היעוד והביאו את הכרוזים הללו. בחלקן הן עשו את שליחותן, אבל במאוחר.

בגטו ביאליסטוק לא האמינו שהגרמנים ישמידו את יהודי העיר

היה גטו אחר שלשמע הכרוז הזה ולמה שקרה בוילנה נזדעזע, אבל טען שזה לא יכול להיות שאצלנו יקרה כדבר הזה. גטו גדול, גטו ביאליסטוק. ואישי ציבור רציניים, אנשים שרצו אולי בכל מאודם לעשות להצלת הישוב היהודי אצלם, טענו: אצלנו זה לא יכול לקרות, יש אצלנו כל כך הרבה בתי חרושת, הם זקוקים לעובדים, הם זקוקים לנו.

סיום קטעי עדותו של אבא קובנר
[מקור העדות: פרוטוקולים ממשפט אייכמן באתר סנונית.]

פונאר - צייר: ל.מרגאשילסקי

פונאר" - גיא-ההריגה ליהודי וילנה והסביבה. הקרבנות הומתו בירייה וגופותיהם נשרפו על מוקד. מספרם נאמד ב - 55-60 אלף

אסירים ליד גדר תיל, אושוויץ, בעת השחרור

----- סיום גיליון 3 -----